

ДОСЛІДЖЕННЯ

ПЕТРО ДОЛГАНОВ

ФОРМУВАННЯ ТА ІМПЛЕМЕНТАЦІЯ МЕМОРІАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ У СФЕРІ ВШАНУВАННЯ ПАМ'ЯТІ ЖЕРТВ ГЕНОЦИДІВ І ПОДОЛАННЯ ЇХНІХ НАСЛІДКІВ

Вступ

Політика вшанування жертв геноцидів, яка має на меті цементування ідентичності націй, що їх пережили, виховання культури толерантності, подолання наслідків цих катастроф та їх недопущення у майбутньому, сьогодні є однією з найактуальніших складових меморіальної політики багатьох держав та міжнародних організацій. Україна у цьому контексті постає особливою країною, на території якої у першій половині ХХ ст. розгорнулося кілька подібних драматичних процесів. Незважаючи на значну кількість праць, присвячених вивченню Голодомору та Голокосту на території України (чого, однак, не можемо сказати про геноцид ромів), на рівні державної меморіальної політики вони поки що не знайшли належного відображення. Політика вшанування пам'яті жертв геноцидів, здійснених нацистським режимом, та подолання їхніх наслідків у незалежній Україні здійснювалися у контексті продовження радянської політики пам'яті. Однак практику вшанування пам'яті жертв нацизму в широкому і неконкретизованому за етнічним та сутнісним критеріями контексті було остаточно морально

© П. Долганов, 2015

делегітимізовано у період інтенсифікації політики вшанування пам'яті жертв Голодомору як геноциду української нації, здійснюваної у період президентства В. Ющенка. Виокремлюючи один із геноцидів, що мав місце на українських землях у минулому, Українська держава у контексті поваги до пам'яті жертв серед інших етнічних груп вже не мала морального права нівелювати їх, вписуючи у загальну канву «жертв нацистських переслідувань». У зв'язку з цим виникла необхідність здійснення продуманої державної політики вшанування пам'яті жертв усіх геноцидів, які відбувалися на території країни в минулому, що може стати вагомим кроком до подолання негативних наслідків непослідовної меморіальної політики, здійснюваної Україною у минулі роки, та «ексклюзивного» етноцентризму національної історіографії 1990-х років.

Предметом дослідження статті є процес формування та реалізація меморіального законодавства України у сфері вшанування пам'яті жертв геноцидів. Її мета – аналіз законодавства вищих органів державної влади України, присвяченого вшануванню пам'яті жертв геноцидів і подоланню їхніх наслідків та основних ініціатив, спрямованих на його імплементацію. Відштовхуючись від такого предметного поля, здійснюватимемо аналіз законодавства щодо вшанування пам'яті жертв трьох злочинів проти людяності, які на рівні державної політики України визнано актами геноциду, – Голодомору 1932–1933 рр., геноциду ромів та Голокосту. Зважаючи на нещодавнє визнання депортації кримськотатарського народу 1944 року геноцидом, наприкінці статті коротко проаналізуємо контекст прийняття Верховною Радою відповідної постанови та її зміст. Також проаналізуємо наявні дискусії та перспективи визнання Україною ще одного геноциду, питання про нормативну легалізацію якого внесено на розгляд до Верховної Ради, – геноциду вірмен. Зважаючи на наявні академічні дискусії щодо критеріїв визначення геноциду, за багатьма з яких частина визнаних Україною геноцидами масових убивств не підпадає під таку кваліфікацію, а інші, які підпадають, не є визнаними, зазначимо таке: подібні дискусії є надто широкою і складною проблемою, яка потребує окремих досліджень і виходить за межі предмета й мети цієї статті¹.

¹ Детальніше про це див.: *Портнов А.* Концепції геноциду та етнічних чисток: західні наукові дискусії і місце в них українських сюжетів // *Україна модерна.* – 2008. – № 13. – С. 82–114.

Аналіз законодавства у сфері вшанування пам'яті жертв геноцидів присвячено лише тим нормативно-правовим актам, які вже ухвалено або внесено на розгляд вищих органів державної влади.

Нормативно-правові акти, присвячені вшануванню жертв геноцидів, є складовою меморіального законодавства держави. Вперше подібна категорія з'явилася у французькому публічному та науковому дискурсі. Меморіальне законодавство у правовій традиції поділяють на декларативне та кримінальне². Декларативні норми покликані відображати офіційну позицію щодо тих чи тих резонансних подій минулого. Зазвичай вони стосуються тих моментів історії, які несли в собі загрозу нації чи цивілізації або були знаковими для цивілізаційного чи національного розвитку. Кримінальне законодавство меморіального характеру передбачає покарання за ті оцінки визначених історичних подій, які є діаметрально протилежними до офіційних інтерпретацій³. При цьому в одному законі (чи іншому нормативному акті) може міститися одночасно два типи меморіальних норм: як декларативна оцінка історичної події, так і визначення покарання за її «неправильну» інтерпретацію. У контексті законодавства, присвяченого геноцидам, частково розглянемо і ще один його компонент – правові норми соціально-економічного характеру, спрямовані на подолання наслідків катастрофи.

Комплексний аналіз українського законодавства у сфері вшанування пам'яті жертв геноцидів поки що не здійснювався. Існують лише окремі розвідки, присвячені меморіальному законодавству держави у цілому. До таких належать статті Ю. Ганжурова та О. Маклюка⁴. Зазначимо, що автори цих статей акцентували увагу майже виключно на тих нормативно-правових актах, що присвячені Голодомору. Подібне висновуємо і щодо навчального посібника

---

² *Копосов Н.* Политика памяти и мемориальные законы // *Русский журнал*. – 2011. – 24 августа: <http://www.russ.ru/pole/Politika-pamyati-i-memorialnye-zakony>.

³ *Ганжуров Ю.* Законодавство меморіальне // *Національна та історична пам'ять: словник ключових термінів / Кер. авт. кол. А. М. Киридон*. – К.: ДП «НВЦ “Пріоритети”», 2013. – С. 135–139.

⁴ *Маклюк О. М.* Меморіальне законодавство в країнах Європи: проблема регулювання історичної пам'яті // *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. – 2012. – Вип. XXXIII. – С. 311–315; *Ганжуров Ю.* Законодавство меморіальне // *Національна та історична пам'ять ...*

А. Козицького, в якому міститься короткий аналіз українського законодавства, присвяченого вшануванню пам'яті жертв Голодомору⁵.

Означена лакуна в українських меморіальних студіях актуалізує здійснення аналізу державних нормативно-правових актів, які формують законодавче підґрунтя політики вшанування пам'яті жертв геноцидів. Зважаючи на наявну класифікацію меморіального законодавства, розглянемо спочатку створений в Україні комплекс декларативних норм щодо вшанування пам'яті жертв геноцидів, а потім спроби нормативного закріплення криміналізації заперечення цих злочинів. Цей аналіз здійснюватимемо, дотримуючись хронологічної послідовності виконання органами державної влади нормотворчої функції щодо кожного з визначених типів меморіальних законів у сфері вшанування пам'яті жертв геноцидів, після чого даватимемо комплексну оцінку проблеми (не)дієвості створених нормативно-правових актів у практичній реалізації державної політики пам'яті. Такий підхід цілком відповідає класичному розмежуванню функцій політичної системи на «виході» – нормотворення і застосування правових норм, які варто розмежувати у часі та просторі.

ДЕКЛАРАТИВНЕ МЕМОРІАЛЬНЕ ЗАКОНОДАВСТВО

Аналіз основних правових норм

Більшість меморіального законодавства, запровадженого в різних державах світу, має декларативний характер. У західному цивілізаційному ареалі значний пласт нормативно-правових актів, які дають оцінку різним історичним подіям, присвячено Другій світовій війні та пам'яті про Голокост. Україна ж, будучи відірваною від таких інтерпретацій подій минулого «залізною завісою», лише із 1991 р. де-факто дістала можливість формувати власне законодавство щодо геноцидів першої половини ХХ ст. Саме тому держава змушена була пройти певний етап студій із геноцидознавства, аби виробити адекватні своєму трагічному історичному минулому оціночні нормативно-правові акти.

⁵ *Козицький А.* Геноцид та політика масового винищення цивільного населення у ХХ ст. (причини, особливості, наслідки): Навч. посіб. для студентів вищих навчальних закладів. – Львів: Літопис, 2012. – С. 202–211.

Аналіз законодавчого поля щодо вшанування жертв геноцидів та подолання їхніх наслідків в Україні засвідчує, що у 1990-х рр. держава не ухвалила жодних помітних рішень у цьому напрямі (якщо не вважати таким визначення Указом Л. Кучми Дня пам'яті жертв голодоморів, що не містить навіть натяку на інтерпретацію цих подій у геноцидному контексті)⁶. Не став точкою відліку політики України в цьому напрямі і 2000 р., коли було прийнято Закон України «Про жертви нацистських переслідувань» (від 23 березня 2000 р.). Цей нормативний акт лише опосередковано стосувався вшанування пам'яті жертв одного з геноцидів, які мали місце у період Другої світової війни, та подолання його наслідків. Уже саме формулювання назви цього Закону сигналізує про тяглість та значну інерцію радянської політики пам'яті. Концепт «жертви нацистських переслідувань» лише категоріально замінює безликих «радянських громадян», що постраждали від нацистської окупаційної політики. Конкретного наголосу на жертвах геноциду в цьому законодавчому акті не зроблено. Власне категорію «геноцид» жодного разу не вжито в ньому, хоча міститься згадка про гетто, яке у ст. 1 Закону визначається як «... частина території населеного пункту, виділена для примусового тримання осіб єврейської національності з метою їх ізоляції та подальшого знищення»⁷. Також окремо визначено «табір примусової праці для осіб єврейської національності». Але вже визначення категорії «табори знищення» у ст. 1 Закону цілком відповідає радянському духу: «... створені з метою проведення екзекуцій у стаціонарних приміщеннях та місцях масових страт мирного населення»⁸. Саме «мирне населення», а не конкретизовані етнічні групи (євреї, роми, українці тощо), постає головним об'єктом фізичного знищення, здійснюваного нацистським окупаційним режимом. У класифікації жертв нацистських переслідувань також не згадано тих із них, що пережили

---

⁶ Указ Президента України «Про встановлення Дня пам'яті жертв голодоморів» № 1310/98 від 26.11.1998 р. // Верховна Рада України. Офіційний веб-портал: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1310/98>. У редакції 2000 р. зі змінами містив таке формулювання: «Установити в Україні День пам'яті жертв голодомору та політичних репресій».

⁷ Закон України «Про жертви нацистських переслідувань» № 1584-III від 23.03.2000 р. // Верховна Рада України. Офіційний веб-портал: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1584-14/page>.

⁸ Там само.

геноцид. Натомість їх визначають як колишніх в'язнів «...концентраційних таборів, гетто та інших місць примусового тримання...».

У зв'язку з окресленим вище, нормативний акт 2000 р. не можна вважати точкою відліку державної політики вшанування жертв геноцидів, адже він безпосередньо не містить необхідного категоріального апарату. Окрім того, більша частина цього Закону присвячена соціальній проблематиці, окреслюючи економічні гарантії і пільги людям, що стали жертвами нацизму в період Другої світової війни. Багато в чому саме необхідність конкретизації таких соціально-економічних компенсацій (пов'язана із відповідними виплатами з боку ФРН) і стала однією з головних причин появи означеного законодавчого акта, що дає підстави висновувати про домінанту його зовнішньополітичної зумовленості.

Першим нормативним актом вищого органу державної влади України, в якому згадано термін «геноцид», була Постанова Верховної Ради України «Про 70-ті роковини голодомору в Україні», в якій останній засуджувався як акт геноциду щодо українського народу⁹. Було визначено, що 2003 р. Верховна Рада проведе окремі парламентські слухання, приурочені цій події. Також було передбачено меморіалізацію Голодомору, здійснення відповідних публічних заходів, приурочених роковинам, активізацію наукових досліджень причин та перебігу геноциду, створення спеціалізованих державних інститутів, що забезпечували б накопичення та фіксацію пам'яті про трагічні події, і навіть боротьба за міжнародне визнання Голодомору геноцидом відповідно до Конвенції ООН «Про запобігання злочину геноциду і покарання за нього».

Плановані парламентські слухання відбулися 12 лютого 2003 р. Щодо ставлення до Голодомору 1932–1933 рр. як акту геноциду на них було два ключові виступи опонентів – голови Народного руху України та голови Комітету Верховної Ради з питань прав людини, національних меншин і міжнаціональних відносин Г. Удовенка і голови фракції Комуністичної партії України П. Симоненка. Квінтесенцією позиції Г. Удовенка стали такі слова: «70 літ тому з усією жорстокістю і неблаганністю була реалізована чи не найбільша в історії людства акція геноциду – голодомор 1932–1933 років проти

⁹ Постанова Верховної Ради України «Про 70-ті роковини голодомору в Україні» № 258-IV від 28.11.2002 р. // Верховна Рада України. Офіційний веб-портал: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/258-15>.

української нації»¹⁰. Така позиція наперед спрямовувала дискурс про Голодомор у русло змагання жертв та вилучення представників інших етнічних груп у складі УРСР із числа тих, хто теж постраждав від цієї трагедії (адже у виступі йшлося саме про українську націю, а геноцид визначався чи не найбільшою в історії людства трагедією). З іншого боку, декларована П. Симоненком негеноцидна інтерпретація Голодомору як голоду, спричиненого несприятливими природними чинниками, виявилася настільки ж далекою від об'єктивності, як і позиція його візаві: «Трагічне відлуння голоду 1930-х років використовується нинішньою владою та окремими політичними силами для розколу суспільства. Щоб сьогоднішній геноцид начебто виправдати геноцидом, голодом 1932–1933 років. ... Голод 1932–1933 років був наслідком трагічного збігу ряду об'єктивних і суб'єктивних обставин, а не штучним голодом»¹¹. Відкидаючи не лише факт геноциду, а й штучного голоду при інтерпретації Голодомору, П. Симоненко, разом із тим, доволіно спекулює категорією «геноцид», оцінюючи становище України на початку 2000-х років. Зрештою, на цьому етапі парламентських дебатів перемогу здобула точка зору Г. Удовенка, оскільки в ухвалених Верховною Радою «Рекомендаціях парламентських слухань щодо вшанування пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років» четвертий абзац пункту 2 містив таке положення: «Прийняти в установленому порядку Закон України про визнання факту геноциду української нації у 1932–1933 рр.»¹². Рекомендаціями також передбачалося створення Державного історико-меморіального комплексу жертв голодомору, політичних репресій та насильницьких депортацій і виділення під його будівництво земельної ділянки за адресою м. Київ, вулиця Січневого повстання, 1 (зрештою задум так і не було втілено в життя).

Як продовження, що впливало із цього нормативного акта, український парламент ухвалив Постанову «Про Звернення до Українського народу учасників спеціального засідання Верховної

---

¹⁰ Парламентські слухання 12 лютого 2003 року щодо вшанування пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років: <http://beztahoo.narod.ru/approval.html#p5>.

¹¹ Там само.

¹² Постанова Верховної Ради України «Про Рекомендації парламентських слухань щодо вшанування пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років» від 06.03.2003 р. № 607-IV // Верховна Рада України. Офіційний веб-портал: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/607-15>.

Ради України 14 травня 2003 року щодо вшанування пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років». У ній було зазначено: «Ми, учасники спеціального засідання Верховної Ради України 14 травня 2003 року, чинимо це сьогодні, визнаючи голодомор 1932–1933 років актом геноциду українського народу за диявольським задумом сталінського режиму»¹³. Зауважимо, що в результаті позиція вищого законодавчого органу виявилася більш виваженою: словосполучення «геноцид української нації», пропонуване вищезазначеними Рекомендаціями, було замінено на стриманіше, яке відповідало ідеї політичної нації, – «геноцид українського народу». У цьому нормативному акті також містилося досить парадоксальне формулювання: «Розглянувши питання про голодомор як акцію геноциду на спеціальному засіданні Верховної Ради України, ми певною мірою виконали свій громадянський, патріотичний обов'язок перед пам'яттю мільйонів людей, перед підростаючим поколінням»¹⁴. Складається враження, що ухвалення цієї Постанови цілком достатньо для «виконання патріотичного обов'язку перед пам'яттю мільйонів людей». Долю ж подальшої роботи у цьому напрямі сформульовано досить розпливчато, жодних конкретних рекомендацій чи плану дій щодо боротьби за повноцінне визнання Голодомору геноцидом на майбутнє не було визначено. Цікаво, що й саме слово «голодомор» у всіх згаданих постановах написано з маленької літери – граматичні тонкощі, що засвідчували небажання депутатів надавати цій події особливого значення у державній політиці пам'яті.

Після вищезначених постанов Верховної Ради, прийнятих у 2002–2003 рр., в яких Голодомор визначався як геноцид, постала нагальна необхідність нового нормативно-правового визначення сутності меморіальної дати «щорічна четверта субота листопада» (День пам'яті жертв голодомору та політичних репресій). Адже політичні репресії у попередніх парламентських дебатах і кінцевих ухвалах жодною мірою не інтерпретувалися в контексті гено-

¹³ Постанова Верховної Ради України «Про Звернення до Українського народу учасників спеціального засідання Верховної Ради України 14 травня 2003 року щодо вшанування пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років» № 789-IV від 15.05.2003 р. // Верховна Рада України. Офіційний веб-портал: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/789-15>.

¹⁴ Там само.

циду, що додавало означеній меморативній даті певної невизначеності й «неповноцінності» як такої, що присвячена вшануванню пам'яті жертв геноциду. Попередні укази Л. Кучми 1998 і 2000 рр. вже не відповідали духу нової геноцидної інтерпретації Голодомору 1932–1933 років¹⁵. Однак Указ Л. Кучми 2004 р., присвячений цій меморіальній даті, не вніс жодної ясності. У новій редакції останню суботу листопада було визначено Днем пам'яті жертв голодоморів та політичних репресій¹⁶. Тобто кожен з українців міг сам обирати, про кого йому пам'ятати: про жертви усіх трьох голодоморів і політичних репресій (але не геноциду), про жертви Голодомору 1932–1933 рр. як акту геноциду чи про жертви усіх трьох голодоморів і політичних репресій як комплексної політики геноциду, здійснюваної радянським режимом проти українського народу.

Справжньою точкою відліку повноцінного визнання одного з геноцидів із запровадженням відповідних щорічних комеморативних практик і низки норм зобов'язального характеру стала Постанова Верховної Ради України «Про відзначення Міжнародного дня голокосту ромів». У частині 1 цієї Постанови вказано: починаючи з 2004 р. щороку відзначати на державному рівні 2 серпня Міжнародний день голокосту ромів (дата «циганської ночі» у концтаборі Аушвіц-Біркенау)¹⁷. Таким чином Україна вперше на офіційному державному рівні встановила чітко визначену щорічну дату вшанування жертв одного із геноцидів, що мав місце на її території. Постанова також містить формулювання зобов'язального характеру, згідно з якими передбачено державну підтримку вивчення історії геноциду ромів на українських землях, меморіалізацію

---

¹⁵ Нагадаємо, що формулювання Указу 1998 р. «День пам'яті жертв голодоморів» у 2000 р. Указом Президента було змінено на «День пам'яті жертв голодомору та політичних репресій» (див. Указ Президента України «Про внесення змін до Указу Президента України від 26 листопада 1998 року № 1310» // Верховна Рада України. Офіційний веб-портал: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1181/2000>).

¹⁶ Указ Президента України «Про внесення змін до Указу Президента України від 26 листопада 1998 року № 1310» від 15.07.2004 р. № 797/2004 // Верховна Рада України. Офіційний веб-портал: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/797/2004>.

¹⁷ Постанова Верховної Ради України «Про відзначення Міжнародного дня голокосту ромів» № 2085-IV від 08.10.2004 р. // Верховна Рада України. Офіційний веб-портал: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2085-iv>.

місць масових убивств та віднесення їхніх жертв до числа осіб, які заслуговують на відповідні соціально-економічні компенсації, передбачені українським законодавством для жертв нацистських переслідувань. Застосування цієї норми на практиці доручено Кабінету міністрів, а контроль за її дотриманням покладено на Комітет Верховної Ради України з питань прав людини, національних меншин і міжнаціональних відносин.

Ця Постанова, щоправда, викликає принаймні дві серйозні зауваги. Насамперед, як сталося, що одна з найбільш маргіналізованих етнічних меншин держави отримала, скажемо так, пріоритет у визначенні офіційної дати вшанування жертв геноциду? Невже проблема малодослідженого геноциду ромів хвилювала українську громадськість та органи державної влади значно більше за Голодомор та Голокост? Якщо брак норм на загальнодержавному рівні щодо вшанування пам'яті жертв Голокосту можна, хоча би спекулятивно, пояснити антисемітизмом чи небажанням українців порушувати дражливу проблему участі їхніх предків у ганебному злочині, то хронологічну першість у визначенні дати вшанування жертв геноциду ромів щодо аналогічної державної норми про Голодомор навряд чи вдасться пояснити. Геноцид ромів жодною мірою не міг хвилювати українську владу більше за Голодомор. Припускаємо, що, по-перше, це наслідок звичайної епізодичності меморіальної політики української влади в питанні вшанування пам'яті жертв геноцидів та збігу низки сприятливих ситуативних обставин. Щодо останніх зазначимо таке: 2004 р. наближалось 60-річчя вшанування пам'яті жертв геноциду ромів, що, ймовірно, і спонукало двох представників Комуністичної партії України (І. Миговича та С. Пхиденка) вкотре скористатися близькою за духом радянському дискурсу політики пам'яті антифашистською подією на тлі недавньої актуалізації досить незручної для них проблематики визнання Голодомору актом геноциду¹⁸. Ситуативну роль в ініціюванні прийняття цієї Постанови міг відіграти і суб'єктивний чинник: один із її ініціаторів, І. Мигович, був головою Комітету з питань прав людини, національних меншин і міжнаціональних відносин та походив родом із Закарпатської області

¹⁸ Пояснювальна записка до проекту Постанови Верховної Ради України «Про відзначення 60-річчя голокосту ромів в Україні» № 5530 від 18.05.2004 р. // Верховна Рада України. Офіційний веб-портал: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=18087.

(ромська община якої є в Україні чи не найчисельнішою). Однак готовність цих депутатів справедливо визнати один із геноцидів, здійснений нацистським тоталітарним режимом на території України, збігається із небажанням визнавати злочини радянського тоталітаризму, про що свідчить їхнє голосування проти прийняття Постанови «Про 70-ті роковини голодомору в Україні» 2002 р.¹⁹ А тому вважаємо цю позицію далекою від об'єктивної оцінки усіх злочинів тоталітарних режимів на території України й такою, що відповідає радше духу «антифашистської» спрямованості радянської політики пам'яті.

По-друге, ухвалення відповідної постанови не могло викликати такого опору в державних структурах, як у випадку із резонансними для політичного життя України Голодомором (чиє повноцінне визнання постійно наштовхувалося на опір КПУ та її прихильників) та Голокостом. Хоча не варто відкидати й іншого пояснення: депутати Верховної Ради цілком могли вважати, що вже наявної дати вшанування «жертв голодоморів та політичних репресій» цілком достатньо і визначати її окремо для геноциду українського народу не потрібно. Або ж покладали відповідальність за її конкретніше визначення на президента, який ще із 1998 р. взяв на себе цю функцію.

Друга заувага виникає при аналізі тексту Постанови, присвяченої вшануванню жертв геноциду ромів. Вона стосується наявної там категоріальної плутанини. Необізнаність розробників Постанови у категоріальному апараті геноцидознавства зумовила синонімічну підміну терміна «геноцид» іншим – «етноцид». «За роки Другої світової війни гітлерівські фашисти разом із своїми прислужниками, здійснюючи расистську політику етноциду, вивезли з окупованих країн і спалили у концтаборах близько 500 тисяч ромів», – зазначено в Постанові Верховної Ради²⁰. При цьому в тексті нормативного акта жодного разу не згадано категорію «геноцид», хоча це впливає зі змісту, оскільки йдеться про фізичне знищення

---

¹⁹ Поіменне голосування про Проект Постанови про 70-ті роковини голодомору в Україні (№ 2324) – в цілому 28.11.2002 11:50 // Верховна Рада України. Офіційний веб-портал: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/radan_gs09/ns_arh_golos?g_id=217304&n_skl=4.

²⁰ Постанова Верховної Ради України «Про відзначення Міжнародного дня голокосту ромів» № 2085-IV від 08.10.2004 р. // Верховна Рада України. Офіційний веб-портал: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2085-iv>.

за етнічним критерієм, а не про жорстку політику викорінення етнічної ідентичності / асиміляції (що, згідно з формулюванням ЮНЕСКО 1981 р. та позицією І. Чарні, і позначають терміном «етноцид»)²¹. Цікаво, що в Пояснювальній записці до проекту Постанови Верховної Ради України «Про відзначення 60-річчя голокосту ромів в Україні» замість терміна «етноцид» фігурує коректніший, на нашу думку, «геноцид», тож є підстави стверджувати, що депутати оперували цими термінами як синонімами²². Проте чому саме неоднозначна в сучасних студіях геноцидознавства категорія «етноцид» лягла в основу головного тексту Постанови, достеменно не відомо. Було це свідомим намаганням уникнути відповідного терміна чи елементарною професійною необізнаністю – питання, на яке не можемо дати однозначної відповіді. Однак вищеозначена синонімічна підміна різних понять (усталеного «геноцид» – не зовсім загальноприйнятим і дещо суперечливим у сучасному академічному дискурсі «етноцид»), звісно, є не чим іншим, як наслідком незнання авторами Постанови наявних дискусій щодо їхнього тлумачення²³. Також варто згадати й про елементарну некоректність самого формулювання кінцевої назви Постанови «Про відзначення Міжнародного дня голокосту ромів». Окрім вживання категорії «Голокост» із маленької літери, воно загалом дає підстави висновувати про «визначну подію», а не трагедію («Про відзначення Міжнародного дня голокосту ромів» замість «Про Міжнародний день пам'яті жертв голокосту ромів», що значно коректніше відображало б зміст цієї трагічної дати). Надзвичайно суперечливо звучить і формулювання «голокост ромів». 2002 р. Рада Європи запропонувала своїм членам встановити на офіційному рівні 2 серпня Днем пам'яті жертв геноциду народів рома і сінті²⁴. Не зрозуміло, чому, ухвалюючи вищезазначену По-

²¹ *Портнов А.* Концепції геноциду та етнічних чисток... – С. 109.

²² Пояснювальна записка до проекту Постанови Верховної Ради України «Про відзначення 60-річчя голокосту ромів в Україні» № 5530 від 18.05.2004 р. // Верховна Рада України. Офіційний веб-портал: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=18087.

²³ Детальніше про ці академічні дискусії див.: *Портнов А.* Концепції геноциду та етнічних чисток... – С. 82–114.

²⁴ *Котлярчук А.* Нацистський геноцид цыган на території окупованої України: роль советського прошлого в сучасній політиці пам'яті // *Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі.* – 2014. – № 1 (12). – С. 48.

станову, у Верховній Раді України використали формулювання «Міжнародний день голокосту ромів», а не рекомендоване Радою Європи «День пам'яті жертв геноциду народів рома і синті» (Day of Remembrance about Sinti and Roma Genocide). Наприклад сусідня Польща, ухвалюючи аналогічне рішення 2011 р., скористалася рекомендацією Ради Європи (польською – Dzień Pamięci o Zagładzie Romów i Sinti)²⁵. Таке формулювання дало б можливість уникнути категоріальної плутанини при означуванні геноциду євреїв і ромів, оскільки станом на сьогодні усталеної власної назви, якою позначали б геноцид ромів, не існує. Вживають назви «Пораймос», «Калі траш», «Самударіпен» та «Берса Бібахтале»²⁶, однак жодна з них поки що не набула пріоритетного вживання в академічному дискурсі, а деякі, приміром Пораймос, навіть засуджують представники ромських кіл як дуже некоректні²⁷.

Проаналізовані вище законодавчі акти Верховної Ради були лише першими кроками держави у напрямі актуалізації геноцидів в українській меморіальній політиці. Послідовнішу стратегію у цьому питанні було започатковано після обрання Президентом України В. Ющенка. Саме за його ініціативи в нашій державі з'явився нормативний акт вищого в ієрархії законодавства рівня, присвячений вшануванню жертв одного з геноцидів, – Закон України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні»²⁸. Вже 2005 р.

²⁵ Genocide Remembrance Day of the Roma and Sinti. News // Auschwitz-Birkenau. Memorial and Museum: <http://auschwitz.org/en/museum/news/genocide-remembrance-day-of-the-roma-and-sinti,951.html>. Тут варто зазначити, що категорію «Zagladzia», хоча й іноді дослівно в окремих українсько-польських словниках перекладають як «всепалення» (тобто польський еквівалент категорії «Голокост»), насправді у польському дискурсі геноцидознавства вживають для позначення не лише Голокосту, а й інших геноцидів. У випадку ж вживання цього терміна для позначення Голокосту, до нього найчастіше додають слово «євреїв» (Zagladzia ludnosci zydowskiej). Тоді як категорію «Голокост» у Польщі вживають в англломовному варіанті без перекладу («Holocaust»).

²⁶ Козицький А. Геноцид та політика масового винищення... – С. 324.

²⁷ Сусак А. *Studia Romologica*. – 2010. – № 3 // *Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі*. – 2011. – № 1 (9). – С. 135; Бессонов Н. Об использовании терминов «Пораймос» и «Холокост» в значении «геноцид цыган» // *Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі*. – 2007. – № 1. – С. 71–82.

²⁸ Закон України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні» № 376-V від 28.11.2006 р. // Верховна Рада України. Офіційний веб-портал: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/376-16>.

В. Ющенко видав свій перший меморіальний указ, згідно з яким передбачалося формування інституційного підґрунтя майбутньої політики пам'яті – Українського інституту національної пам'яті – та внесення до парламенту законопроекту щодо політико-правової оцінки голодоморів²⁹. Кілька проміжних указів 2006 р. лише уточнювали рекомендації щодо комеморативних практик, поширення інформації про «голодомори» за кордоном та готували підґрунтя для внесення законопроекту до Верховної Ради, що відбулося 2 листопада 2006 р. з ініціативи В. Ющенко. Ймовірно, розуміння нереалістичності визнання трьох «голодоморів» актами геноциду посприяло тому, що внесений Президентом законопроект містив положення лише про Голодомор 1932–1933 рр. Однак у ст. 1 проекту Закону України «Про Голодомор 1932–1933 років» йшлося про його визнання геноцидом української нації (тобто злочином, спрямованим проти етнічних українців). Після запеклих дискусій за пропозицією О. Мороза було прийнято більш компромісний варіант формулювання³⁰. Внаслідок цього у статті 1 вказаного Закону було зазначено: «Голодомор 1932–1933 років в Україні є геноцидом Українського народу». Відповідно до Преамбули Конституції України, Український народ – це громадяни України всіх національностей, однак чіткого визначення категорії «Українська нація» там немає. Хоча із контексту третього абзацу Преамбули випливає, що цим терміном, ймовірно, позначають етнічних українців як титульну націю: «...спираючись на багатовікову історію українського державотворення і на основі здійсненого українською нацією, усім Українським народом права на самовизначення...»³¹. На користь цього свідчить і наявність у статтях 10 і 11 Конституції України категорії «національні меншини» (які поряд з українською нацією теж є частиною Українського народу, як політичної/громадянської нації).

²⁹ Указ Президента України «Про додаткові заходи щодо увічнення пам'яті жертв політичних репресій та голодоморів в Україні» від 11.07.2005 р. № 1087/2005 // Верховна Рада України. Офіційний веб-портал: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1087/2005>.

³⁰ Касьянов Г. *Danse macabre: голод 1932–1933 років у політиці, масовій свідомості та історіографії* (1980-ті – початок 2000-х). – К.: Наш час, 2010. – С. 60–61.

³¹ Конституція України // Верховна Рада України. Офіційний веб-портал: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80/page>.

Закон України «Про Голодомор...» став об'ємнішим і чіткішим порівняно з попередніми. До нього включено низку зобов'язальних для виконавчих органів влади норм щодо організації і проведення щорічних комеморативних практик, підтримки і фінансування академічних досліджень у цьому напрямі, боротьби за міжнародне визнання Голодомору геноцидом та меморіалізації Голодомору (передбачалося створення меморіалу жертвам Голодомору в одному з центральних районів Києва). Ключовою структурою, що повинна була займатися вивченням Голодомору, визначено Український інститут національної пам'яті.

Цей законодавчий акт вартий аналітичної уваги не лише з огляду на ті положення, які він містить, а й у контексті того, яких норм у ньому немає. Згідно із Законом 2000 р., присвяченим жертвам нацистських переслідувань, ті, хто пережили Голокост, а згідно з уточненням 2004 р. – і геноцид ромів, отримували юридичне право на пільги соціально-економічного характеру (згідно зі статтями 4 і 6 Закону України «Про жертви нацистських переслідувань» та п. 3 Постанови Верховної Ради України «Про відзначення Міжнародного дня голокосту ромів»)³².

Однак жертви Голодомору таких преференцій не отримали, адже у Законі не міститься положень про подолання наслідків геноциду українців. Це може свідчити про те, що В. Ющенко свою увагу фокусував на публічній меморіалізації жертв Голодомору, а не на подоланні його наслідків. Не останню роль тут могла відіграти і складна соціально-економічна ситуація в державі, бюджет якої не витримував би додаткових статей витрат.

Згодом В. Ющенко своїм Указом вніс зміни до відповідного нормативного акта Л. Кучми щодо Дня пам'яті жертв голодоморів та політичних репресій, визначивши конкретну дату вшанування саме жертв «голодоморів» шляхом відокремлення від попередньої дати Дня пам'яті жертв політичних репресій³³. Цікаво, що власне

³² Закон України «Про жертви нацистських переслідувань» № 1584-III від 23.03.2000 р. // Верховна Рада України. Офіційний веб-портал: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1584-14/page>; Постанова Верховної Ради України «Про відзначення Міжнародного дня голокосту ромів» № 2085-IV від 08.10.2004 р. // Верховна Рада України. Офіційний веб-портал: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2085-iv>.

³³ Указ Президента України «Про заходи у зв'язку з 70-ми роковинами Велико-го терору – масових політичних репресій 1937–1938 років» № 431/2007 від 21.05.2007 р. // Верховна Рада України. Офіційний веб-портал: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/431/2007>.

формулювання «голодомори» залишилося у редакції 2004 р., попри те, що лише один із них на офіційному державному рівні було визнано актом геноциду. Тобто проблему суперечливих конотацій навколо останньої суботи листопада так і не було розв'язано остаточно. З одного боку, актом геноциду український парламент визнав лише один Голодомор 1932–1933 років. Тому збереження формулювання «голодомори», можливо, відображало амбітні плани Президента добитися визнання усіх трьох трагічних фактів голоду на території України в радянський період актами геноциду. З іншого боку, виділення окремої дати для вшанування жертв політичних репресій остаточно виводило їх із геноцидного дискурсу в офіційних комеморативних практиках. Таким чином в офіційній комеморації порушувалась цілісність популярної концепції, згідно з якою усі факти голоду та політичних репресій були складовою єдиної стратегії політики геноциду, здійснюваної сталінським режимом проти українців. Зрештою впевнено висновувати можна тільки про одне: у визначенні офіційної дати вшанування пам'яті жертв геноциду українського народу в нормативно-правовому контексті все так і залишилося до кінця невизначеним.

Хоча в період президентства В. Ющенка тематика Голодомору була переважним вектором меморіальної політики, ініціативи Президента опосередковано актуалізували і проблему «легалізації» Голокосту на рівні меморіального законодавства держави. Це сталося завдяки внесенню до порядку денного політики пам'яті України питання про статус одного з наймасовіших місць убивств у період Другої світової війни – Бабиного Яру. Незважаючи на те, що у більшості указів президента, присвячених статусу Бабиного Яру, термін «Голокост» або взагалі не згадувався, або ж фігурував лише епізодично, подібна політика загалом не могла не актуалізувати проблеми вшанування пам'яті жертв Голокосту, адже геноцид євреїв був магістральною темою для цього місця масових убивств – місця, яке стало символом на теренах колишнього СРСР.

Уже 2005 р. В. Ющенко своїм розпорядженням доручив Кабінету Міністрів розглянути «питання щодо створення в установленому порядку історико-культурного заповідника “Бабин Яр”»³⁴. Не останню роль у цьому відіграло наближення 65-ї річниці трагедії

³⁴ Розпорядження Президента України від 23.09.2005 р. № 1172/2005-рп // Громадський комітет для вшанування пам'яті жертв Бабиного Яру. Офіційний веб-ресурс організації: <http://www.kby.kiev.ua/komitet/ua/documents/art00004.html>.

Бабиного Яру (у 2006 р.). Під патронатом В. Ющенка у 2006 р. в Україні відбувся II Всесвітній форум пам'яті про Голокост, приурочений до цієї трагічної дати. Оцінюючи наслідки цього кроку, польський вчений Т. Стрикєк зазначає: «Саме завдяки зусиллям В. Ющенка нарешті було створено державний заповідник у Бабиному Яру і розпочато розробку концепції меморіалу, який передбачалося створити в цьому місці пам'яті»³⁵. Вже наступного року, в рамках виконання зазначеного розпорядження Президента, Кабінет Міністрів В. Януковича ухвалив Постанову «Про Державний історико-меморіальний заповідник “Бабин Яр”»³⁶. Згідно з нею новостворений заповідник передавався в управління Міністерства культури і туризму. Таким чином 2007 р. став точкою відліку для якісно нового статусу Бабиного Яру – як історико-культурного заповідника держави. Надалі, після чіткого визначення юридичного статусу Українського інституту національної пам'яті, у 2008 р. управління заповідником було передано під його юрисдикцію. В одному з указів В. Ющенка, присвяченому підготовці до 70-х роковин Бабиного Яру, епізодично виринає проблематика Голокосту: «Сприяти діяльності громадських організацій у вшануванні пам'яті жертв Голокосту та нацистських репресій»³⁷. Указом було передбачено підготовку й реалізацію низки комеморативних практик, культурно-просвітницьких заходів, наукових досліджень і будівництво меморіального музею на території Бабиного Яру. Останнім нормативно-правовим кроком В. Ющенка, який стосувався цього місця пам'яті, стало надання йому статусу Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр»³⁸. Палка пристрасть прези-

---

³⁵ Стрикєк Т. Невловні категорії. Нариси про гуманітаристику, історію і політику в сучасних Україні, Польщі та Росії. – К.: Ніка-Центр, 2015. – С. 258.

³⁶ Постанова Кабінету Міністрів України «Про Державний історико-меморіальний заповідник “Бабин Яр”» від 01.03.2007 р. № 308 // Громадський комітет для вшанування пам'яті жертв Бабиного Яру. Офіційний веб-ресурс організації: <http://www.kby.kiev.ua/komitet/ua/documents/art00008.html>.

³⁷ Указ Президента України «Про заходи у зв'язку з 70-ми роковинами трагедії Бабиного Яру» від 05.10.2009 р. № 800/2009 // Громадський комітет для вшанування пам'яті жертв Бабиного Яру. Офіційний веб-ресурс організації: <http://www.kby.kiev.ua/komitet/ua/documents/art00053.html>.

³⁸ Указ Президента України «Про надання державному історико-меморіальному заповіднику “Бабин Яр” статусу національного» від 24.02.2010 р. № 258/2010 // Громадський комітет для вшанування пам'яті жертв Бабиного Яру. Офіційний веб-ресурс організації: <http://www.kby.kiev.ua/komitet/ua/documents/art00054.html>.

дента до формальних статусів постійно актуалізувала як потребу впорядкування трагічного місця пам'яті, так і визначення ролі Голокосту в меморіальній політиці щодо нього.

Логічним продовженням останньої вже у період президентства В. Януковича було офіційне визнання Україною Голокосту шляхом запровадження на вищому державному рівні Дня вшанування пам'яті його жертв. Таке рішення було прийнято саме в контексті 70-х роковин трагедії Бабиного Яру. Постанова Верховної Ради України «Про відзначення 70-річчя трагедії Бабиного Яру» визначила 27 січня щорічним Днем відзначення пам'яті жертв Голокосту³⁹. Однак ключове формулювання Постанови, яке визначає контекст визнання у ній геноциду євреїв на українських землях у часи Другої світової війни, все ж вписується у методологію радянської історичної політики: «У зв'язку з 70-річчям початку масового знищення наших співвітчизників у Бабиному Яру та з метою увічнення пам'яті жертв фашизму Верховна Рада України постановляє...»⁴⁰. Тобто жертвами організованих нацистським окупаційним режимом убивств у Бабиному Яру визнаються «наші співвітчизники» та «жертви фашизму», що загалом відповідає дискурсу про безликих «радянських громадян» (у першому абзаці Преамбули вони визначаються дещо детальніше, але загалом досить плутано як особи різних національностей, мирні жителі, військовополонені, комуністи, підпільники, партизани та націоналісти).

Якщо ж звернутися до пояснювальної записки до проекту Постанови, то стає зрозуміло, що під категорію «геноцид» першопочатково мали потрапити загиблі у Бабиному Яру євреї, українці, поляки, росіяни, чехи, роми та угорці (див. перший і другий абзаци обґрунтування проекту)⁴¹. Як і у випадку з Постановою «Про відзначення Міжнародного дня голокосту ромів», проект цієї Постанови був розроблений і внесений на розгляд до Верховної Ради України депутатом від фракції КПУ, цього разу секретарем Коміте-

³⁹ Постанова Верховної Ради України «Про 70-річчя трагедії Бабиного Яру» № 3560-VI від 05.07.2011 р. // Верховна Рада України. Офіційний веб-портал: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/3560-vi>.

⁴⁰ Там само.

⁴¹ Пояснювальна записка до проекту Постанови «Про відзначення 70-річчя трагедії Бабиного Яру» від 01.06.2011 р. [Електронний ресурс] // Верховна Рада України: офіційний веб-портал. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?id=&pf3511=40540.

ту з питань культури і духовності В. Дем'янчук. У результаті коректив, внесених Комітетом з питань культури і духовності на чолі з представником від фракції ВО «Батьківщина» В. Яворівським, з кінцевого тексту проекту було вилучено те саме некоректне слово «відзначення» (початкова назва проекту – «Про відзначення 70-річчя трагедії Бабиного Яру»), яке фігурує у назві Постанови, присвяченій геноциду ромів⁴². В абзаці 2 Преамбули проекту словосполучення «жертв геноциду» було змінено на «жертв фашизму». Ця правка виявилася досить контроверсійною. З одного боку, категорія «геноцид», яка і так зазнає суттєвої інфляції у сучасному політичному дискурсі, була неприйнятною для означення настільки широкої палітри груп жертв, згрупованих за настільки різними критеріями (відповідно до проекту Постанови – військовополонених, євреїв, ромів, комуністів, підпільників, партизанів та націоналістів)⁴³. З іншого – кінцевий варіант формулювання теж залишився далеким від оптимального. Члени вищезазначеного Комітету лише використали дещо м'якший, але надзвичайно аморфний радянський концепт «жертви фашизму» та додали ще одну аморфну категорію жертв – «представники різних національностей». Зважаючи на велику кількість груп, убитих нацистами у Бабиному Яру, можливим виходом зі складної ситуації з їхнім означенням могло б стати запозичення концепції Меморіального музею Голокосту в США: визначивши головних жертв геноциду – євреїв, запровадити концепт «інші категорії жертв», чітко встановивши їхній перелік. До кінцевого варіанта Постанови окремим пунктом (ч. 2 Постанови «Про 70-річчя трагедії Бабиного Яру») також було ухвалено щорічно 27 січня відзначати День пам'яті жертв Голокосту (ч. 2 проекту цієї Постанови передбачалося лише рекомендувати Кабінету Міністрів України прийняти відповідну ухвалу). І все ж таки гору взяв дискурс святкування / відзначення, а не вшанування пам'яті

⁴² Висновок Комітету Верховної Ради України з питань культури і духовності «Про проект Постанови про відзначення 70-річчя трагедії Бабиного Яру» від 17.06.2011 р. [Електронний ресурс] / Верховна Рада України: офіційний веб-портал. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?id=&pf3511=40540.

⁴³ Проект Постанови Верховної Ради України «Про відзначення 70-річчя трагедії Бабиного Яру» від 01.06.2011 р. №8605 [Електронний ресурс] / Верховна Рада України: офіційний веб-портал. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?id=&pf3511=40540.

жертв. Вищезначене термінологічне «ходіння по муках» певною мірою відображало як брак чіткої державної концепції політики вшанування пам'яті жертв геноцидів, так і елементарний непрофесіоналізм при укладанні текстів нормативно-правових актів (чим же ще можна пояснити той факт, що категорія «відзначення» зникла із назви Постанови, але одразу ж з'явилася в її пункті 2, присвяченому Дню пам'яті жертв Голокосту).

Довільна інтерпретація геноциду та його жертв може бути свідченням як небажання виокремлювати їх із контексту «радянських людей» (які методологічно і надалі присутні у меморіальній політиці, отримавши іншу термінологічну визначеність), так і того, що владні еліти не мають послідовної стратегії меморіальної політики, або ж вона є епізодичною та інерційною. Хай там як, але спосіб визнання Голокосту одним пунктом у постанові, присвяченій жертвам Бабиного Яру, символічно звужує масштаби Катастрофи євреїв на українських землях, відводячи їй роль «краплі в морі» інших злочинів нацизму. Визнання Міжнародного дня пам'яті жертв Голокосту, зважаючи на значущість такого рішення, потребувало прийняття окремого нормативного акта.

Оптимістичні настрої вселяє останній нормативний акт, присвячений трагедії Бабиного Яру, – Указ П. Порошенка від 12 серпня 2015 р. «Про заходи у зв'язку з 75-ми роковинами трагедії Бабиного Яру»⁴⁴. Саме в ньому проблематика Голокосту вперше постає магістральною темою цього місця пам'яті. Про це свідчить уже вступна частина Указу: «З метою увічнення пам'яті про одну з найтрагічніших сторінок Голокосту – масове вбивство євреїв Києва, вшанування жертв злочинів, скоєних нацистами під час окупації столиці України, – мирних жителів усіх національностей, військовополонених, учасників українського визвольного руху... постановляю...»⁴⁵. Окрім уже традиційного набору комеморативних практик і просвітницьких заходів та реактуалізації ідеї В. Ющенка про створення меморіального музею на території заповідника, цим Указом також передбачено «...створення за участю Національної академії наук України у Меморіальному комплексі “Національний

⁴⁴ Указ Президента України «Про заходи у зв'язку з 75-ми роковинами трагедії Бабиного Яру» від 12.08.2015 р. № 471/2015 // Президент України. Офіційне інтернет-представництво: <http://www.president.gov.ua/documents/4712015-19313>.

⁴⁵ Там само.

музей історії України у Другій світовій війні” експозиції про одну з найтрагічніших сторінок Голокосту – масове вбивство євреїв 29–30 вересня 1941 року у Бабиному Яру...» (п. 2 Указу)⁴⁶.

Дещо менше оптимізму у контексті комплексної політики вшанування пам’яті жертв геноцидів викликають ухвалені українським парламентом 9 квітня 2015 р. чотири закони, які у публічному дискурсі означили «законами про декомунізацію». Спрямовуючи магістральну лінію державної політики пам’яті в русло концептів «героя» і «злочинця», вони, значною мірою, і надалі залишають на маргінесі долю жертв. У Законі «Про увічнення перемоги над нацизмом» категорію «геноцид» епізодично згадано лише одного разу у п’ятому абзаці преамбули з погляду втрат українського народу: «...націонал-соціалістичним (нацистським) та комуністичним тоталітарним режимами на території України було вчинено численні злочини проти людства та людяності, воєнні злочини та злочини геноциду, внаслідок чого Україні та Українському народові було завдано величезних втрат...»⁴⁷. І далі в усьому тексті Закону категорія «жертви» фігурує в контексті екстраполяції на сучасну українську політичну націю, але без означення конкретних етнічних груп (тобто простежується значна телеологічна домінанта в конструюванні інтерпретації минулого). Такі терміни, як Голокост і геноцид ромів, у цьому нормативному акті не згадано. Однак у декларативній частині іншого Закону – «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів» – досить впевнено вирінає проблематика Голодомору. До перших трьох абзаців обґрунтовальної частини Закону включено посилання на резолюцію Європейського Парламенту в пам’ять про Голодомор, Спільну заяву з нагоди 70-х роковин Голодомору, прийняту на 58-й сесії Генеральної Асамблеї ООН, Закон України «Про Голодомор 1932–1933 років»⁴⁸. Постають такі запитання:

---

⁴⁶ Там само.

⁴⁷ Закон України «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945 років» від 09.04.2015 р. № 315-VIII // Верховна Рада України. Офіційний веб-портал: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/315-19>.

⁴⁸ Закон України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» від 09.04.2015 р. № 317-VIII // Верховна Рада України. Офіційний веб-портал: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/317-19>.

чому серед переліку цих документів немає резолюції Генеральної Асамблеї ООН про Міжнародний день пам'яті жертв Голокосту, рамкового рішення Європарламенту, яким рекомендовано запровадити карне законодавство за публічне заперечення Голокосту, рекомендації Ради Європи про визначення Дня пам'яті жертв геноциду народів рома і синті, української постанови про вшанування пам'яті жертв геноциду ромів? Чому українські парламентарі, опрацьовуючи текст законопроекту, забули про етнічні меншини, які були жертвами геноцидів на території України? Поки що важко дати відповідь на ці запитання. Впевнено стверджувати можна лише одне: декларативні частини прийнятих 9 квітня 2015 р. законів спричинилися до вшанування пам'яті жертв геноцидів лише у контексті Голодомору. Проте навіть його жертви тут губляться у домінуючому наративі «героїв» і «злочинців». За влучним висловом О. Шевель, ці «...закони не відображають європейських стандартів політики пам'яті, які ставлять на центральне місце вшанування жертв серед цивільного населення внаслідок політичного насильства...»⁴⁹.

Завершуючи аналіз реалізації нормотворчої функції Українською Державою щодо вшанування пам'яті жертв геноцидів на території України, варто звернути увагу на ще один цікавий аспект проблеми: ієрархію правових норм, присвячених Голодомору, геноциду ромів та Голокосту. Якщо Голодомор удостоївся прийняття окремого закону, то геноцид ромів і Голокост визнано геноцидами лише у постановах Верховної Ради. Такі ієрархічні диспропорції нормативно-правового характеру у вшануванні пам'яті жертв геноцидів можуть стати джерелом невдоволення меморіальною політикою влади з боку національних меншин та несуть у собі потенційні загрози для формування толерантного простору міжетнічних відносин у далекоглядній перспективі.

Підсумовуючи, констатуємо, що політика пам'яті щодо вшанування жертв геноцидів та подолання їхніх наслідків в українській нормативній базі передбачала такі заходи: публічні дії щодо вшанування жертв геноцидів (різного роду комеморативні практики,

⁴⁹ *Шевель О.* Щоб відповідати європейським стандартам, «закони про декомунізацію» потребують змін // Аналітична платформа VoxUkraine: <http://vox-ukraine.org/about-ukr/>.

конференції, інші заходи подібного характеру), фіксацію пам'яті про жертви геноцидів у символічному просторі країни, активізацію академічних досліджень, надання соціально-економічних гарантій жертвам, що вижили, активізацію викладання цих тем у закладах освіти, а у випадку Голодомору – ще й боротьбу за міжнародне визнання.

Імплементація нормативно-правових актів: основні проблеми

Прийняття відповідних правових норм законодавчою владою зобов'язує її виконавчу гілку забезпечити їх застосування на практиці та здійснювати контроль за дотриманням. У зв'язку з цим коротко означимо проблеми імплементації нормативних актів, присвячених жертвам геноцидів.

У сфері публічних заходів щодо вшанування жертв геноцидів, мабуть, найуспішніше вдалося втілити комеморативні практики, присвячені Голодомору 1932–1933 рр. Від моменту актуалізації цієї проблеми у сфері публічної політики В. Ющенком щорічні комеморативні практики в четверту суботу листопада набули масового характеру в масштабах всієї країни. Науково-практичні конференції, різного роду публічні слухання та виховні заходи в освітніх закладах, приурочені до цього дня, теж стали звичним для країни явищем. Незважаючи на нормативну невизначеність статусу Дня пам'яті жертв голодоморів, де-факто він перетворився на дату вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. як геноциду українського народу.

Що ж до інших геноцидів, то вшанування пам'яті їхніх жертв не набуло такого масового характеру. У випадку Голокосту – більшість офіційних звернень президентів та публічних заходів завжди були приурочені до круглих дат трагедії Бабиного Яру. Тому, можливо, не випадковим є те, що вагомим зрушенням у сфері вшанування пам'яті жертв Голокосту на вищому державному рівні стала 65-та річниця трагедії Бабиного Яру у 2006 р. Під патронатом В. Ющенка в Україні того року було проведено II Всесвітній форум пам'яті про Голокост. З метою підготовки жалібної церемонії президент створив спеціальний оргкомітет. В Українському домі у

Києві було відкрито виставку, магістральною темою якої стало вбивство євреїв, безпосередньо в урочищі провели скорботний молебень за загиблими за участю вищих ієрархів більшості традиційних Церков України (УГКЦ, УПЦ МП, УПЦ КП, УАПЦ)⁵⁰. У цьому молебні та інших публічних заходах взяли участь президенти Ізраїлю, Хорватії, Чорногорії, представники Бельгії, Великої Британії, Кіпру, Нідерландів, Угорщини, Фінляндії, Франції, Грузії, Польщі, США тощо. Із 2012 р. Україна вперше на офіційному державному рівні почала вшановувати жертв Голокосту ще й 27 січня (у Міжнародний день пам'яті жертв Голокосту)⁵¹. Однак, окрім додаткових звернень президентів, приурочених до нової комеморативної дати, інших суттєвих змін в українській політиці пам'яті щодо Голокосту, здається, не відбулося.

Щодо застосування нормативної бази вшанування пам'яті жертв геноциду ромів дослідник цієї проблеми М. Тяглий зауважує таке: «...ці рішення залишилися на папері: практика свідчить, що представники державних установ лише беруть пасивну участь у таких заходах і лише у тих випадках, коли їх ініціюють і беруть на себе відповідальність за їхню організацію та проведення місцеві неурядові установи або об'єднання громадян»⁵². Як наслідок – вшанування жертв геноциду ромів відбувається лише в поодиноких випадках. Проте тут варто висловити одну заувагу: зважаючи на тривалу маргіналізованість геноциду ромів у політиці пам'яті не лише України, а й провідних держав Заходу (ФРН, США тощо⁵³), порівняння комеморативних практик, приурочених до цих трагічних подій, із вшануванням пам'яті жертв Голодомору чи Голокосту є неспівмірним і може призводити до неправильних висновків. На думку А. Котлярчука, у другій половині 2000-х рр. (тобто після визнання Україною на офіційному рівні «Дня відзна-

⁵⁰ УГКЦ і 65-та річниця трагедії Бабиного Яру // Українська Греко-Католицька Церква. Офіційний веб-ресурс: <http://kyivsobor.clcd.ru/content/view/125/40/>.

⁵¹ Україна вперше на державному рівні відзначає Міжнародний день пам'яті жертв Голокосту // РБК-Україна: <http://www.rbc.ua/ukr/analytics/ukraina-vperve-yna-gosudarstvennom-urovne-otmechaet-den-27012012140900>.

⁵² Переслідування та вбивства ромів на теренах України у часи Другої світової війни: Збірник документів, матеріалів та спогадів. – К.: Український центр вивчення історії Голокосту, 2013. – С. 7.

⁵³ *Віпперман В.* «Як із євреями?» Пораймос у німецькій політиці та науці // *Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі.* – 2009. – № 2 (6). – С. 62–82.

чення пам'яті голокосту ромів») кількість комеморативних практик, публічних заходів, виставок, «круглих столів» і конференцій, присвячених геноциду ромів, почала поступово зростати⁵⁴. Досить знаковою подією стало офіційне звернення у 2009 р. В. Ющенко з нагоди Міжнародного дня геноциду ромів⁵⁵. Можливо, кількість цих заходів не йде у жодне порівняння із комеморацією Голодомору чи навіть Голокосту, можливо, це відбувається за недостатньої активності центральних та місцевих органів державної влади, проте сьогодні явно починає простежуватися позитивніша тенденція, якої не було у 1990-х та першій половині 2000-х років.

Що стосується другої складової меморіальної політики щодо жертв геноцидів, яку визначаємо як фіксацію пам'яті про їх перебіг та наукові студії, то станом на сьогодні найбільше державних ініціатив простежувалося щодо Голодомору. Вивчення причин, перебігу та наслідків останнього Законом «Про Голодомор» було покладено на спеціалізовану структуру – Український інститут національної пам'яті, створений згідно з Постановою Кабінету Міністрів України від 31 травня 2006 р.⁵⁶ Знаковим документом, що мав на меті забезпечити втілення основних положень Закону України «Про Голодомор» у цьому напрямі, стало розпорядження Кабінету Міністрів від 27 лютого 2008 р. «Про схвалення Концепції Загальнодержавної національно-культурної програми дослідження Голодомору 1932–1933 років в Україні та увічнення пам'яті його жертв на період до 2012 року»⁵⁷. Науковці, державні установи та громадські організації, які займалися вивченням Голодомору, мали шанс на отримання державних грантів та інших преференцій. Такі умови сприяли появі великої кількості досліджень. Однак, на жаль, не всі праці, присвячені Голодомору, є якісними. Значна частина їх так і не змогла вийти за рамки афірмативної історіографії, більше

---

⁵⁴ *Котлярчук А.* Нацистський геноцид цыган... – С. 49.

⁵⁵ Там же. – С. 45.

⁵⁶ Постанова Кабінету Міністрів України «Про утворення Українського інституту національної пам'яті» № 764 від 31.05.2006 р. // Верховна Рада України. Офіційний веб-портал: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/764-2006-%D0%BF>.

⁵⁷ Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Концепції Загальнодержавної національно-культурної програми дослідження Голодомору 1932–1933 років в Україні та увічнення пам'яті його жертв на період до 2012 року» № 364-р від 27.02.2008 // Верховна Рада України. Офіційний веб-портал: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/364-2008-%D1%80>.

прислужившись до розвитку історичної політики, ніж академічних студій Голодомору, інтегрованих у світовий гранд-нарратив⁵⁸. Послугуючись влучною назвою однієї з праць А. Портнова, констатуємо: це була історія майже винятково «для домашнього вжитку».

У випадку з науковими студіями Голокосту та геноциду ромів підтримка держави виявилася епізодичною. Жодних окремих концепцій фінансування цих досліджень вищі органи державної влади не затверджували. Ті дослідники, хто займаються відповідною проблематикою, однак, мали одну суттєву перевагу перед своїми колегами, хто вивчав Голодомор. Не маючи належної державної підтримки, вони не потрапляють у пастку історичної політики України, долучаючись до світових тенденцій історіописання. Зокрема, один із поодиноких фахових наукових журналів в Україні, присвячених студіям Голокосту та геноциду ромів, – «Голокост і сучасність» – насичений статтями, написаними у дусі функціоналістської парадигми історіографії Голокосту, соціальної історії та мікроісторії. Геноциди в них вивчаються не лише з погляду злочинної державної політики, а й на рівні поведінки жертв та спостерігачів. Усіх цих рис дуже бракує у студіях Голодомору.

Дещо по-іншому виглядає ситуація у сфері шкільних освітніх програм, присвячених геноцидам. Таких програм просто немає. Вивчення Голодомору на уроках історії інтегровано до теми, присвяченої колективізації, а Голокост і геноцид ромів розглядаються лише у контексті нацистського «нового порядку». Тому маємо рівнозначно байдуже ставлення МОН України до викладання в школах усіх визнаних державою геноцидів. Основні освітні функції у сфері розробки навчальних програм із вивчення Голокосту та геноциду ромів належать громадським організаціям. Серед них – Український центр вивчення історії Голокосту та Дніпропетровський Інститут вивчення Голокосту «Ткума». Методологічний рівень пропонованих цими організаціями неформальних освітніх курсів є досить високим, що пояснюється їхньою інтегрованістю до європейської системи викладання цієї проблематики та наявністю величезного масиву історіографії Голокосту на світовому рівні. Однак якість дуже контрастує з обмеженими ресурсними можливостями невеликих громадських інституцій у сфері впливу на

⁵⁸ Детальніше про це див.: *Касьянов Г.* Danse macabre: голод 1932–1933 років... – С. 110–162.

розвиток неформальної освіти в Україні. Згадаємо також появу у 2013 р. на базі Києво-Могилянської академії навчальної програми «Ромські студії», одним із компонентів якої є вивчення геноциду ромів⁵⁹. Загалом же ставлення держави до навчального компонента досліджуваної проблеми значною мірою є байдужим.

Аналіз політики у сфері меморіального маркування простору виявляє значний рівень її хаотичності й непослідовності. «Продовження роботи з виявлення та належного впорядкування місць поховань жертв голодоморів, установлення в населених пунктах України, жителі яких постраждали від голодоморів в Україні, відповідних пам'ятників та пам'ятних знаків, у тому числі здійснення дальших заходів щодо спорудження у місті Києві пам'ятника визначному досліднику Голодомору 1932–1933 років в Україні Джеймсу Мейсу», – зазначалося в одному з указів В. Ющенко⁶⁰. Пам'ятники мали встановлювати не лише Голодомору, а і його дослідникам. При цьому зміни у символічному маркуванні простору стосувалися не лише встановлення пам'ятників жертвам Голодомору, а й знесення тих пам'ятників, що були присвячені людям, відповідальним за його організацію. З ініціативи В. Ющенко у центральній частині Києва було побудовано Національний музей «Меморіал пам'яті жертв голодоморів в Україні». Загалом станом на 2009 р. в Україні було встановлено понад 40 пам'ятників жертвам Голодомору 1932–1933 років⁶¹. Однак ініційовані Президентом зміни у символічному просторі не було доведено до кінця як через його швидкоплинне перебування при владі, так і недостатні зусилля місцевої влади у цьому напрямі. У зв'язку з цим у символічному просторі міст виникло чимало «пустот» (так званих немісць пам'яті, якщо послуговуватися категоріальним апаратом З. Баумана) із надписами «тут буде встановлено пам'ятник жертвам голо-

---

⁵⁹ Програми навчальних курсів сертифікованої міждисциплінарної програми «Ромські студії» / Укл. О.В. Микульська. – К.: Науково-дослідний центр орієнталістики імені Омеляна Пріцака, 2013. – 48 с.

⁶⁰ Указ Президента України «Про додаткові заходи щодо вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні» № 432/2009 від 12.06.2009 р. // Верховна Рада України. Офіційний веб-портал: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/432/2009>.

⁶¹ *Веселова О.* Меморіальні знаки й пам'ятники жертвам голоду-геноциду 1932–1933 рр. в Україні // *Краєзнавство: науковий журнал*. – 2009. – Ч. 1–2. – 248 с.

доморів» (саме «голодоморів»), а не Голодомору – що відображало амбітні плани президента на майбутнє у меморативній політиці).

Нічого подібного за масштабами та інтенсивністю у такий короткий проміжок часу на державному рівні не відбувалося у випадку із маркуванням місць пам'яті про жертви геноциду ромів чи Голокосту. Однак варто тут згадати і про певні досягнення. Перш за все відзначимо зусилля В. Ющенка щодо зміни статусу Бабиного Яру. Зауважимо, що цей статус у період президентства В. Ющенка, як і перепідпорядкування заповідника різним інстанціям державної влади, змінювався кілька разів. Однак передбачене будівництво меморіального музею на території Бабиного Яру, як і впорядкування цього місця пам'яті (яке за попередні роки занедбаності перетворилося на зону «дикого» відпочинку киян, місце розпивання спиртних напоїв і гри у футбол), так і не відбулося. Значні успіхи у сфері нормотворчості щодо змін статусу Бабиного Яру, на жаль, переважили реальні зусилля влади у напрямі впорядкування місця пам'яті. Характеризуючи сучасну ситуацію навколо меморіалізації в цьому місці пам'яті, В. Нахманович зазначив, що сьогодні там «...зведено понад 20 пам'ятників, що не об'єднані певною концепцією та були встановлені і надалі встановлюються найрізноманітнішими громадськими організаціями та асоціаціями різних груп жертв Другої світової війни»⁶². Ця ситуація віддзеркалює загальний стан речей із меморіалізацією жертв Голокосту по всій Україні: кількість меморіальних маркерів у місцях масових убивств збільшується головню завдяки зусиллям громадських організацій, а органи влади лише обмежуються наданням необхідних дозволів (як приклад – встановлення пам'ятника у с. Острожець Рівненської області, яке відбулося в рамках Міжнародної програми «Захистимо пам'ять», або недавнє встановлення нового меморіального знаку в урочищі Сосонки у Рівному коштом сім'ї Вайнер з Ізраїлю). Далеко не всі встановлені меморіали системно задіяно в офіційних комеморативних практиках, що часто зумовлює їх занедбаність і безмовність.

⁶² *Бінерт О.* Бабин Яр: масове убивство і пам'ять про нього: звіт про міжнародну конференцію у Києві 24–25 жовтня 2011 року // *Historians.in.ua*: <http://historians.in.ua/index.php/en/istoriya-i-pamyat-vazhki-pitannya/66-oleksandra-binert-babin-yar-masove-ubivstvo-i-pamyat-pro-nogo-zvit-pro-mizhnarodnu-konferentsiyu-u-kievi-2425-zhovtnya-2011-roku>.

Аналіз ситуації із меморіалізацією жертв геноциду ромів теж справляє не найкраще враження. За підрахунками А. Котлярчука, в Україні встановлено близько 20 пам'ятників у місцях масових убивств ромів, при тому що всього таких місць сьогодні налічують понад 113⁶³. Інші ж залишаються «отруєними пейзажами», за влучним висловом М. Поллака. Однак, з іншого боку, Україна разом із Німеччиною посідають перші місця в Європі за кількістю встановлених за останні 15 років меморіальних маркерів жертвам геноциду ромів⁶⁴. Ініціатива їх встановлення належала як місцевим органам влади, так і громадським та політичним організаціям. Промовистим прикладом одночасного сприяння і протидії місцевих органів влади при встановленні меморіального знаку загиблим ромам став випадок Бабиного Яру. Розроблений у 1996 р. проект пам'ятника у формі «циганської кибитки», який планували встановити у Бабиному Яру, не було втілено в життя через протидію київської влади (в управлінні якої на той час перебувало це місце пам'яті). Натомість міська влада Кам'янця-Подільського підтримала цю ідею. Так в Україні з'явився один із перших меморіальних маркерів, присвячений геноциду ромів. Означена ситуація, як і нинішній стан речей, дають підстави висновувати про те, що системної політики центральних органів державної влади у сфері меморіалізації геноциду ромів немає. Все залежить від позиції місцевих еліт. Тому встановлення меморіальних знаків відбувалося за сценарієм стихійного руху «знизу» як до прийняття Постанови «Про Міжнародний день голокосту ромів» у 2004 р., так і після цього рішення.

Вагомим напрямом державної політики щодо подолання наслідків геноцидів є надання їхнім жертвам відповідних соціально-економічних гарантій. Першими такі гарантії отримали жертви Голокосту, однак не як жертви геноциду, а у ширшому контексті жертв нацизму або Другої світової війни, що було закріплено згаданою Постановою Верховної Ради ще у 2000 р. Застосування цієї правової норми відбулося шляхом прийняття процедурної Постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку

---

⁶³ Карта «Місця масового вбивства ромів на теренах України за часів нацистської окупації» // Український центр вивчення історії Голокосту: <http://romagenocide.com.ua/karta-mists-zahybeli-romiv-ukrainy/>.

⁶⁴ Котлярчук А. Нацистский геноцид цыган... – С. 26.

виготовлення та видачі посвідчень, листів-талонів на право одержання пільгових проїзних документів (квитків) жертвам нацистських переслідувань»⁶⁵. Жертви Голокосту потрапляли під дію цього нормативного акта як в'язні концтаборів, гетто та інших місць примусового тримання. Тому де-факто вони мали право на матеріальні компенсації, хоча категорію «геноцид» («Голокост») щодо них і не вживали. Окремою Постановою Верховної Ради України «Про відзначення Міжнародного дня голокосту ромів» до пільгової категорії осіб, що постраждали у часи Другої світової війни, було прирівняно і жертв геноциду ромів, про що йдеться у третій частині нормативного акта⁶⁶. Незважаючи на те, що, принаймні де-юре, жертви геноциду ромів в Україні мають підпадати під категорію «жертви нацистських переслідувань», на практиці ці юридичні положення належним чином не втілюються.

У випадку ж із соціально-економічними перевагами держави жертвам Голодомору ситуація чи не найгірша навіть на рівні їх нормативного визначення. Як уже зазначено, у Законі України «Про Голодомор» немає положень щодо економічних компенсацій. Однак процедурні норми містять згадки на них. Ще 20 березня 2002 р. Л. Кучма видав Указ «Про заходи у зв'язку з 70-ми роковинами голодомору в Україні», в якому визначив, що особи, які пережили Голодомор, повинні отримати відповідні переваги у медичному і соціально-побутовому обслуговуванні та допомозі у веденні присадибного господарства⁶⁷. Однак реалізацію відповідних заходів де-факто було покладено на розсуд регіональних та місцевих органів управління і самоврядування, що й визначило подальшу невтішну долю соціально-економічної складової політики влади щодо подолання наслідків Голодомору.

Не сталося значного покращення у цій сфері і з приходом на посаду Президента В. Ющенка. Здійснюючи послідовну політику

⁶⁵ Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку виготовлення та видачі посвідчень, листів-талонів на право одержання пільгових проїзних документів (квитків) жертвам нацистських переслідувань» № 1467 від 27.09.2000 р. // Верховна Рада України. Офіційний веб-портал: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1467-2000-%D0%BF>.

⁶⁶ Постанова Верховної Ради України «Про відзначення Міжнародного дня голокосту ромів» № 2085-IV від 08.10.2004 р. // Верховна Рада України. Офіційний веб-портал: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2085-iv>.

⁶⁷ Марочко В. І. Голодомор-геноцид 1932–1933 років в Україні: політичний дискурс // *Історична пам'ять*. – 2014. – № 30–31. – С. 55.

пам'яті щодо Голодомору, Президент у 2008 р. видав Указ «Про заходи у зв'язку з Днем пам'яті жертв голодоморів» від 25 вересня 2008 р. В одному з пунктів цього Указу є формулювання, яке в соціально-економічному аспекті повністю дублює вже згаданий Указ Л. Кучми: «Додаткові заходи щодо поліпшення медичного та соціально-побутового обслуговування, надання матеріальної допомоги особам, які пережили Голодомор 1932–1933 років в Україні, сприяння у веденні ними присадибного господарства»⁶⁸. Наступний Указ «Про додаткові заходи щодо вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні» від 12 червня 2009 р. ще раз повторює це формулювання загального характеру. Категорія «додаткові заходи» завжди де-факто має рекомендаційний характер, що прирікає відповідну політику на епізодичність та безсистемність. Чіткої процедури соціально-економічних пілгж жертви Голодомору так і не отримали. Їхніми єдиними матеріальними компенсаторами стали поодинокі мізерні виплати, ініційовані місцевими органами влади та управління.

Підсумовуючи ініціативи влади у напрямі практичного втілення прийнятих правових норм, що покликані забезпечити вшанування пам'яті жертв геноцидів, зазначимо таке: найбільше ініціатив, спрямованих на фіксацію пам'яті про геноциди, наукові студії, меморіалізацію та публічні заходи щодо вшанування їх жертв були присвячені Голодомору. Однак кількість цих ініціатив далеко не завжди означала якість. Водночас жертви Голокосту та геноциду ромів, принаймні де-юре, отримали соціально-економічні пільги, спрямовані на подолання наслідків геноцидів. Однак їх наявність трактуємо радше як випадковість, ніж результат чітко визначеної стратегії подолання наслідків геноцидів, оскільки цей механізм інституціоналізувався ще до того, як на державному рівні з'явилися перші нормативні акти, в яких йшлося про Голокост та геноцид ромів, і мав зовнішньополітичну зумовленість (здійснювані ФРН виплати матеріальних компенсацій вимагали необхідної норматив-

---

⁶⁸ Указ Президента України «Про заходи у зв'язку з Днем пам'яті жертв голодоморів» № 856/2008 від 25.09.2008 р. // Верховна Рада України. Офіційний веб-портал: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/856/2008>; Указ Президента України «Про додаткові заходи щодо вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні» № 432/2009 від 12.06.2009 р. // Верховна Рада України. Офіційний веб-портал: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/432/2009>.

ної бази). Жертви ж Голодомору лише в рекомендаційному порядку отримували шанс на економічну підтримку. Вшанування пам'яті жертв Голодомору значною мірою було покликане сформувати символічний ресурс / інструмент національної консолідації та подолання пострадянського спадку – остаточного прощання з імперією. Очевидно, що подолання наслідків Голодомору (у соціально-економічному розумінні цієї категорії) не розглядалось як пріоритетне завдання у меморіальній політиці держави. Активізація політики щодо Голодомору мала певні позитивні наслідки і для вшанування пам'яті жертв Голокосту та геноциду ромів. Не останню роль у цьому відіграло спільне для українців, євреїв та ромів місце трагічної пам'яті про минуле – Бабин Яр. Ставши чинником часткової актуалізації Голокосту й геноциду ромів у меморіальній політиці держави, Бабин Яр, однак, поки що не виконав інтегруючої функції на рівні цієї політики. Неконцептуалізований, дещо занедбаний вигляд цього місця символізує значний рівень безсистемності та неінтегрованості здійснюваної державою політики вшанування пам'яті жертв геноцидів в Україні.

КРИМІНАЛЬНЕ МЕМОРІАЛЬНЕ ЗАКОНОДАВСТВО

Світовий досвід криміналізації публічного заперечення геноцидів

Чи не найбільше дискусій у сучасному публічному дискурсі про меморіальне законодавство викликає проблема криміналізації заперечення геноцидів та інших злочинів проти людяності, що мали місце у минулому. Означену дилему можна символічно визначити як Карл Попер vs Вольтер. Натхненникові просвітницьких ідеалів приписують такі слова: «Я не згоден з жодним Вашим словом, але готовий померти за Ваше право це говорити». Водночас К. Попер, ставши свідком злочинів тоталітарних режимів, визнав необхідність обмеження права на свободу слова в ім'я торжества толерантності: «В ім'я толерантності ми маємо вимагати право бути нетолерантними до нетолерантності». Саме на ґрунті останнього постулату і легітимізується криміналізація заперечення Голокосту та, подекуди, геноциду вірмен у багатьох європейських державах.

Меморіальні закони кримінального типу, що стосувалися перш за все заперечення Голокосту, ухвалені парламентами Австрії, ФРН, Ізраїлю⁶⁹. Поштовхом до криміналізації заперечення Голокосту в низці західноєвропейських держав стало прийняття у Франції в 1990 р. закону Гессо. Із часом подібну практику запровадили Швейцарія, Іспанія (згодом скасована конституційним судом держави), Бельгія, Польща, Португалія, Словенія, Словаччина, Чехія, Литва, Латвія, Люксембург⁷⁰. У Франції сьогодні криміналізовано заперечення не лише Голокосту, а й геноциду вірмен. Водночас дискусії з цього приводу в Нідерландах та Італії завершилися висновком про те, що меморіальне законодавство кримінального характеру суперечить основним правам та свободам людини. Такі самі позиції завжди обстоювала більшість істориків та юристів Сполученого Королівства і США. Зокрема, англійський історик Тімоті Гартон Еш вважає, що боротися із запереченням Голокосту потрібно у ЗМІ, школах та університетах, а не в поліцейських відділках і судах⁷¹. Схожою є й позиція французького вченого у царині меморіальної політики П. Нора⁷².

У 2007 р. з ініціативи Німеччини було прийнято рамкове рішення Європарламенту, згідно з яким країнам ЄС рекомендовано запровадити в законодавстві кримінальну відповідальність за заперечення Голокосту. Певна річ, це не заперечує того факту, що «право на інтолерантність до нетолерантності» так і не стало науковою категорією у юриспруденції поряд із «правом на свободу слова», і серед юристів до сьогодні точаться суперечки щодо так званих криміналізаційних історичних законів⁷³.

Низка країн Центрально-Східної Європи, забороняючи публічне заперечення Голокосту, паралельно запровадила кримінальну відповідальність і щодо публічного заперечення злочинів комуністичного режиму. Ці заборонні норми внесено до законів, покликаних засудити комуністичні режими. Такого роду декомунізаційні

---

⁶⁹ *Копосов Н.* Указ. соч.

⁷⁰ *Козицький А.* Геноцид та політика масового винищення... – С. 315–316.

⁷¹ *Еш Тимоти Гартон.* The Guardian: Полный запрет отрицания Холокоста был бы серьезной ошибкой: <http://www.newsru.co.il/arch/press/18jan2007/theguard.html>.

⁷² *Маклюк О. М.* Меморіальне законодавство в країнах Європи...

⁷³ *Копосов Н.* Указ. соч.

нормативні акти прийняла більшість держав Центрально-Східної Європи, але далеко не всі з них містили норми криміналізаційного характеру. Наприклад, чеський закон «Про протиправність комуністичного режиму», який вважається одним із найжорсткіших серед аналогічних правових норм у державах постсоціалістичного табору, жодного покарання за публічне заперечення злочинів комуністичного режиму не передбачає⁷⁴. Аналогічне засудження комуністичного режиму як злочинного без впровадження криміналізаційних норм було здійснено у польському законі «Про комбатантів»⁷⁵. Латвія, Литва, Естонія та Угорщина пішли іншим шляхом, запровадивши кримінальну відповідальність за публічне заперечення як злочинів нацизму, так і комунізму⁷⁶. Подібне діяння карається у контексті заборони пропаганди комуністичної ідеології. У схожому антикомуністичному руслі кримінальну відповідальність запровадила і Грузія, прийнявши у 2011 р. «Хартію свободи» (ст. 1 закону)⁷⁷.

Криміналізація публічного заперечення геноцидів в Україні

Дискусії з приводу (не)криміналізації публічного заперечення Голокосту та інших геноцидів актуалізувалися серед українських політиків у середині 2000-х років. Від початку вони велися у руслі угорського та прибалтійського сценаріїв: криміналізувати пропонували не лише заперечення Голокосту, а й злочинів комунізму. Перші ініціативи на вищому державному рівні у цьому напрямі було здійснено саме в такому контексті. Закон України «Про Голо-

⁷⁴ Закон «Про протиправність комуністичного режиму та боротьбу з ним» № 198/1993 від 09.07.1993 р. // Посольство Чеської Республіки в Києві: http://www.mzv.cz/kiev/uk/x2001_09_21/vygovnavani_s_minulosti/x2012_09_24/index.html.

⁷⁵ Ustawa z dnia 24 stycznia 1991 r. o kombatantach oraz niektórych osobach będących ofiarami represji wojennych i okresu powojennego. № 17 // Internetowy System Aktów Prawnych: <http://isap.sejm.gov.pl/VolumeServlet?type=wd&rok=1991&numer=017>.

⁷⁶ Рябенко С. Чи відповідає декомунізація України європейській практиці? // LB.ua. Избранное для всех: http://society.lb.ua/life/2015/04/21/302433_chi_vidpovidaie_dekomunizatsiya_ukraini.html.

⁷⁷ Люстрація по-грузинськи: повний текст «Хартії свободи» // Історична правда: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2011/07/29/48130/>.

домор» передбачав запровадження кримінальної відповідальності за заперечення геноциду. У 2007 р. В. Ющенко запропонував парламенту внести зміни до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України, згідно з якими передбачалася б кримінальна відповідальність за заперечення Голодомору «як геноциду Українського народу та Голокосту як геноциду єврейського народу»⁷⁸. Згідно з проектом президента, за це публічне заперечення передбачався штраф або позбавлення волі до двох років. Однак перша спроба криміналізувати інтерпретацію минулого не увінчалася успіхом: більшість депутатів Верховної Ради небезпідставно піддали жорсткій критиці зміст законопроекту В. Ющенка. Зокрема, найбільше питань викликало формулювання «як геноциду Українського народу». Тобто мова йшла про покарання не за заперечення Голодомору 1932–1933 рр. як факту, а саме за його неправильну інтерпретацію. Г. Касьянов із цього приводу зауважив, що в жодному із подібних законодавчих актів у європейських країнах не передбачено покарання за інтерпретацію, у них «ідеться або про висловлення публічної зневаги, або про намагання виправдати злочини нацистів, або навмисно применшити їх, або про фактичну пропаганду антисемітизму, національної чи расової ворожнечі...»⁷⁹. Тому пропонуване В. Ющенком у законопроекті формулювання давало надто широкий простір для кваліфікації тих чи тих діянь злочинними. Небажання депутатів підтримати такі кримінальні нововведення призвело до того, що ст. 2 Закону України «Про Голодомор» щодо покарання за публічне заперечення злочину тривалий час не набувала практичного втілення.

Другу спробу криміналізації публічного заперечення геноцидів у дещо іншому контексті було здійснено в 2014 році. Один із так званих диктаторських законів від 16 січня 2014 р. визначав кримінальну відповідальність за заперечення злочинів фашизму⁸⁰. Незважаючи на скасування означених нормативних актів, криміналізація заперечення злочинів фашизму увійшла до числа

---

⁷⁸ Касьянов Г. *Danse macabre: голод 1932–1933 років...* – С. 62.

⁷⁹ Там само. – С. 64.

⁸⁰ Закон України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо відповідальності за заперечення чи виправдання злочинів фашизму» № 735-VII від 28.01.2014 р. // Верховна Рада України. Офіційний веб-портал: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/735-18>

тих чотирьох законодавчих нововведень, які були заново ухвалені на тому ж засіданні Верховної Ради (28 січня 2014 р.), на якому їх було скасовано. Тому, принаймні із формально юридичного погляду, публічне заперечення Голокосту та геноциду ромів надалі тягнуло за собою кримінальну відповідальність у контексті злочинів фашизму. Проте доля втілення цих норм та їхня практична функціональність залишалися невизначеними. Цей нормативний акт містив низку юридичних недоліків і потребував коригування. Його серйозно критикували із юридичного погляду у своїй статті І. Усенко та С. Ромінський⁸¹.

Проблему було врегульовано із прийняттям законів «про декомунізацію». У цій статті варті уваги лише ті їхні положення, що безпосередньо стосуються заборони публічного заперечення Голодомору, Голокосту та геноциду ромів. Таку заборону встановлено Законом України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні». Як уже згадано, про Голодомор у Законі йдеться лише в декларативній частині, а Голокост і геноцид ромів там не фігурують як категорії. Однак у п. 1 ст. 5 Закону зазначено: «Держава здійснює розслідування злочинів геноциду, злочинів проти людства та людяності, військових злочинів, вчинених в Україні представниками комуністичного та/або націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів...»⁸². Із цього формулювання випливає, що геноциди належать до числа злочинів як комуністичного, так і нацистського режимів. Вживання цієї категорії в множині дає підстави висновувати про те, що злочинними діями вважаються у тому числі й Голодомор 1932–1933 рр., Голокост та геноцид ромів. Статтею 3 Закону заборонено пропаганду комуністичного та націонал-соціалістичного режимів і поширення їх символіки. Саме під категорію «пропаганда» теоретично і потрапляє заборона пуб-

⁸¹ Усенко І., Ромінський С. Висновок щодо Закону України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо відповідальності за заперечення чи виправдання злочинів фашизму» від 16 січня 2014 року № 729-VII // Права людини в Україні. Інформаційний портал Харківської правозахисної групи: <http://www.khpg.org/index.php?id=1390831618>.

⁸² Закон України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» від 09.04.2015 р. № 317-VIII // Верховна Рада України. Офіційний веб-портал: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/317-19>.

лічного заперечення геноцидів чи применшення їхніх наслідків, адже цей термін визначається як «...публічне заперечення, зокрема через засоби масової інформації, злочинного характеру комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років в Україні, націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарного режиму...»⁸³. Поки що залишається лише здогадуватися, чи підлягають забороні наукові праці, в яких учені дискутують з приводу геноцидної сутності Голодомору 1932–1933 рр., адже в академічному середовищі немає консенсусу щодо оцінки цих трагічних подій. Припускаємо, що ті вчені, які визнають факт Голодомору як злочину, але не трактують його як геноцид, жодною мірою не заперечують злочинного характеру комуністичного режиму, а отже, не підпадають під заборонні норми Закону. Все ж історикам, які стверджують, що голод 1932–1933 рр. був природним лихом, ймовірно, доведеться бути обережнішими у своїх інтерпретаціях. Зрештою поки що важко судити про те, як працюватиме цей нормативний акт на практиці.

Чи не найбільшу проблему у сфері меморіальної політики було створено іншим меморіальним законом, прийнятим 9 квітня, – «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України»⁸⁴. Йдеться про п. 1 ст. 6 цього Закону: «Громадяни України, іноземці, а також особи без громадянства, які публічно виявляють зневажливе ставлення до осіб, зазначених у статті 1 цього Закону, перешкоджають реалізації прав борців за незалежність України у XX столітті, несуть відповідальність відповідно до законодавства»⁸⁵. Оскільки особами, до яких відтепер заборонено ставитися зневажливо, є всі члени ОУН та УПА (про що зазначено у ст. 1), частина з яких були учасниками антиєврейських акцій у міжвоєнний період та співучасниками злочину Голокосту у воєнний, означена норма Закону забороняє жертвам цих злочинів публічно вказувати на своїх катів. Варто було б поцікавитися у жертв Голокосту, чи відчувають вони сатисфакцію від криміналізації публічного заперечення злочинного характеру нацизму такою ціною.

---

⁸³ Там само.

⁸⁴ Закон України «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у XX столітті» № 314-VIII від 09.04.2015 р. // Верховна Рада України. Офіційний веб-портал: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/314-19>.

⁸⁵ Там само.

З одного боку, цю ситуацію можна частково виправити шляхом внесення до Закону окремою статтею положення, зазначеного у схожому польському законі «Про комбатантів». Із числа останніх цим законом вилучаються особи, які вчинили «убивство або інші злочини проти цивільного населення у період до 31 грудня 1956 року у зв'язку з діями, визнаними як бойові, або діями, які закон розглядає як такі ж, і за які цим особам було винесено остаточний судовий вирок» (ч. 7 п. 2 ст. 27 закону «Про комбатантів»)⁸⁶. Проте це стосується лише конкретних осіб, провину яких визнано судом. Але як бути з уже покійними борцями за визволення, чю провину доведено архівними документами? Чи підпадають під заборону публічна критика та осуд їхньої злочинної діяльності? У законі «Про комбатантів» немає криміналізаційних норм, тому в Польщі таких питань не виникає. Загалом же склалася парадоксальна ситуація: засудження тоталітарних режимів в «антикомунізаційних законах» поєднується із забороною критики членів ОУН, які сповідували тоталітарну ідеологію інтегрального націоналізму (як її небезпідставно означив О. Зайцев)⁸⁷.

Оцінюючи ж загалом криміналізаційні норми меморіальних законів 9 квітня 2015 р., зазначимо, що вони явно не сприяють розвитку в Україні об'єктивних наукових студій геноцидознавства. Але найбільше вони перешкоджають деконструкції міфу про «безгрішність» українського націоналізму. Як показав приклад дискусії про Єдвабне у сусідній Польщі, така деконструкція може бути корисною не лише як перехідне правосуддя (*transitional justice*) для жертв, а й для переоцінки цінностей та остаточного подолання тоталітарної спадщини. Допоки до законодавчих актів, прийнятих Верховною Радою 9 квітня 2015 р., не буде внесено поправок, які сприятимуть переоцінці не лише нацистського і комуністичного тоталітарного минулого, а й українського націоналістичного, – вони так і залишатимуться «законами про декомунізацію», а не законами про подолання усієї тоталітарної спадщини.

⁸⁶ Ustawa z dnia 24 stycznia 1991 r. o kombatanach oraz niektórych osobach będących ofiarami represji wojennych i okresu powojennego, № 17 // Internetowy System Aktów Prawnych: <http://isap.sejm.gov.pl/VolumeServlet?type=wdu&rok=1991&numer=017>.

⁸⁷ Зайцев О. Український інтегральний націоналізм (1920–1930-ті роки): Нариси інтелектуальної історії. – К.: Критика, 2013. – С. 326.

ВИЗНАННЯ УКРАЇНОЮ ГЕНОЦИДУ КРИМСЬКОТАТАРСЬКОГО НАРОДУ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ВИЗНАННЯ ГЕНОЦИДУ ВІРМЕН

10 серпня 2015 р. з ініціативи члена фракції «Народний фронт» М. Княжицького у Верховній Раді України було зареєстровано проект постанови «Про визнання геноциду кримськотатарського народу»⁸⁸. В обґрунтовальній частині цього проекту міститься посилення на Конвенцію ООН про запобігання злочину геноциду та покарання за нього: «... керуючись положеннями Конвенції ООН про запобігання злочину геноциду та покарання за нього... визнати депортацію з Криму кримських татар у 1944 році геноцидом кримськотатарського народу»⁸⁹. Таке формулювання в певному сенсі є правовим нігілізмом, оскільки депортацію неможливо визнати геноцидом відповідно до згаданої Конвенції ООН. В аналітичній записці до проекту зазначено, що головною підставою визнання депортації геноцидом є високий рівень смертності серед кримськотатарського народу у процесі її здійснення. І знову ж таки, яким чином це падає під критерії Конвенції ООН – незрозуміло. У такому викладі проект нормативно-правового акта постулює інтенційність депортації, але не вбивства, тоді як згідно з Конвенцією «... під геноцидом розуміють дії, вчинені з наміром знищити, повністю або частково, яку-небудь національну, етнічну, расову чи релігійну групу як таку...» (ст. 2 Конвенції)⁹⁰. Все ж 23 вересня 2015 р. проект пройшов успішне обговорення у профільному Комітеті з питань культури і духовності без жодних зауважень, а 12 листопада 2015 р. він був прийнятий українським парламентом⁹¹. Кваліфікація геноцидом подій депортації кримськотатарського народу (та ще й у такому формулюванні) може дискредитувати меморіальне законодавство країни.

---

⁸⁸ Проект Постанови «Про визнання геноциду кримськотатарського народу» від 10.08.2015 р. № 2493а // Верховна Рада України. Офіційний веб-портал: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?id=&pf3511=56254.

⁸⁹ Там само.

⁹⁰ Конвенція ООН про запобігання злочину геноциду та покарання за нього // Верховна Рада України. Офіційний веб-портал: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_155.

⁹¹ Постанова Верховної Ради України «Про визнання геноциду кримськотатарського народу» №792-VIII від 12.11.2015 р. // Верховна Рада України. Офіційний веб-портал: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/792-19>.

Жодною мірою не применшуючи трагедії кримськотатарського народу, яку йому довелося пережити у 1944 р., все ж варто зазначити: довільна кваліфікація цих подій геноцидом із ситуативних політичних міркувань навряд чи принесе йому належну сатисфакцію.

Насамкінець зазначимо, що у 2015 р. у Верховній Раді було зареєстровано проект постанови про визнання Україною ще одного геноциду. 3 квітня 2015 р. з ініціативи члена депутатської групи «Партія “Відродження”» В. Барвіненка на розгляд до Комітету з питань культури і духовності та Комітету з питань прав людини, національних меншин і міжнаціональних відносин було подано проект постанови «Про визнання геноциду вірменського народу»⁹². Окрім визнання масових убивств 1915–1922 рр. на території Османської імперії геноцидом вірменського народу, цей проект також передбачає встановлення 24 квітня Днем пам’яті жертв геноциду вірмен. Наразі експертних висновків комітетів щодо цього проекту немає. Зважаючи на складну геополітичну ситуацію у взаєминах із Росією (союзником якої по ОДКБ є Вірменія) та негативну позицію Туреччини (потенційного союзника України у НАТО) щодо визнання іншими державами геноциду вірмен, доля проекту цієї постанови поки що залишається невизначеною. Хоча наявність на території України чисельної вірменської діаспори, яка щороку 24 квітня вшановує жертв геноциду, його офіційне визнання Україною справило б позитивний вплив на консолідацію української політичної нації та формування толерантного простору міжетнічної взаємодії. Зауважимо, що перші в Україні навчальні посібники з геноцидознавства, підготовлені М. Гоном й А. Козицьким, містять матеріали, присвячені геноциду вірмен⁹³.

ВИСНОВКИ

Завершуючи аналіз, констатуємо: незважаючи на початкову мотивацію та помилки, перші кроки в напрямі вшанування пам’яті

⁹² Проект Постанови Верховної Ради України «Про визнання геноциду вірменського народу» № 2530 від 03.04.2015 р. // Верховна Рада України. Офіційний веб-портал: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?id=&pf3511=54640.

⁹³ Гон М. Геноциди першої половини ХХ століття: порівняльний аналіз: Навч. посіб. для студентів історичних спеціальностей вищих навчальних закладів. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2009. – 180 с.; Козицький А. Геноцид та політика масового винищення...

жертв геноцидів, що відбувалися на території України в минулому, держава вже зробила. Меморіальну політику щодо Голодомору, Голокосту і геноциду ромів започатковано на офіційному рівні. Її доля надалі залежатиме не лише від співвідношення політичних сил та інтересів владної коаліції й опозиції, а й ініціатив громадянського суспільства, що народжується. Однак констатуємо, що вшанування пам'яті жертв геноцидів в Україні поки що обмежується рівнем нормотворчої функції парламенту, не перейшовши повноцінно навіть у формат застосування норм органами виконавчої влади. Власне і нормотворча функція у цій сфері публічної політики поки що виконана недосконало і також потребує подальшого коригування.

Враховуючи пришвидшення темпів розвитку інститутів громадянського суспільства та плановану адміністративну реформу, подальша доля вшанування пам'яті жертв геноцидів багато в чому залежатиме від місцевих ініціатив та позиції органів місцевого самоврядування. Це, однак, не відмінняє керівну роль держави у сфері меморіальної політики. Станом на сьогодні Україна потребує системної та інтегрованої стратегії вшанування пам'яті жертв Голокосту, геноциду ромів та Голодомору. Більшість нормативних актів, присвячених кожному з них, до сьогодні приймалися в різних контекстах, з різною метою та мають різні успіхи імплементації. У процесі вироблення такої стратегії важливою буде здатність опиратися спокусі директивного централізму. Системна підтримка ініціатив знизу, проведення конкурсів творчих ідей з метою їх заохочення, перейняття інноваційних підходів до меморіалізації жертв, які використовуються в країнах ЄС та США, інтеграція освітніх практик викладання та наукових студій геноцидів у глобальний простір із запозиченням новітніх методологічних підходів – можливі оптимальні шляхи подальшого розвитку меморіальної політики держави у досліджуваній тут царині.